

Іван Вовканич, Оксана Свеженцева

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ БЛОКОВОЇ ПОЛІТИКИ НА РУБЕЖІ 40–50-х рр. ХХ ст.

Встановлення комуністичного тоталітаризму в Чехословаччині, яке відбувається наприкінці 40-х років ХХ століття охопило всі сфери функціонування держави і життєдіяльності суспільства. Найважливішою характерною рисою утвердженої там тоталітарної системи було те, що вона представляла собою наднаціональне утворення, структуризоване в промосковському блоці.

Процес встановлення комуністичних режимів в країнах Східної Європи та формування радянського блоку (який пізніше отримав назву «антиімперіалістичний і демократичний табір») сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія характеризує як наступ тоталітаризму в регіоні¹.

Будь-яка сильна держава постійно прагне збільшувати свій геополітичний простір для утворення нових ресурсів свого розвитку та додаткових гарантій власної безпеки. В такому ж дусі, характерному наддержаві, діяв і Радянський Союз, формуючи, в другій половині 40-х років ХХ ст., підконтрольний собі лімітроф на теренах Східної Європи. Новий лад у країнах Східної Європи нав'язувався переважно військовим шляхом з подальшою політичною, економічною та ідеологічною інвазією².

На той час радянський устрій був взірцем автохтонного тоталітаризму, а політичний режим експортований країною рад до Східної Європи може претендувати на звання «нав'язаного» тоталітарного режиму.

Чимало суспільно-політичних трансформаційних змін, що відбувалися наприкінці 40-х років в Чехословаччині, нав'язувалось господарем новосформованого геополітичного простору. А розчароване європейською політичною практикою чехословацьке суспільство, приваблене запропонованими радянськими соціальними гаслами та програмами, без особливих пручань приймає комуністичні порядки.

Форсуючи формування свого блоку, радянське керівництво боляче сприймало будь-яку демонстрацію самостійних кроків країн-сателітів. Особливо гостро Москва реагувала на неузгоджену з нею зовнішньополітичну ініціативу з боку країн «народної демократії» у відносинах із Заходом³.

Тиск Сталіна на прийняття зовнішньополітичних рішень чехословацького уряду був добре помітний вже в 1947 році (події пов'язані з відмовою Праги від участі в переговорах по здійсненню плану Джорджа Маршала)⁴. З середини 1947 року Кремль відмовився навіть від формальної поваги до суверенітету колишньої союзниці і перейшов до жорсткого диктату правил зовнішньополітичної діяльності Чехословаччини. Процес «сателізації» ЧСР, започаткований ще радянсько-чехословаць-

ким договором від 12 грудня 1943 року⁵ і закріплений у 1945 році домовленостями між усіма партіями НФ, урядом і президентом⁶, у принципі — табу про безсумнівність повоєнного союзу з СРСР і заборону будь-якої критики чехословацько-радянських відносин та зовнішньополітичних дій Москви, логічно завершився втратою в 1947-1948 роках Чехословацькою самостійності у міжнародній сфері та перетворенням країни на радянського васала⁷.

Для чехословацької демократії наприкінці 1947-го і на початку 1948-го років фатально збіглася маса несприятливих внутрішніх і міжнародних обставин. Стратегічне розташування країни — безпосереднє сусідство із західними зонами окупації Німеччини — найбільш негативно вплинуло на повоєнну долю ЧСР. Реальністю повоєнної Європи вже у 1947–1948 роках ставали дві німецькі держави, при цьому більша з них — союзниця західних демократій. Тому з наближенням «холодної війни» Кремль, під камуфляжем протидії загрозі «німецького реваншизму», намагався створити в Чехословацькій плацдарм військово-політичного протистояння Заходу. Чехословацький режим мав стати абсолютно відданим сателітом СРСР. І тільки монополні позиції КПЧ в державі могли забезпечити «відданість» Чехословацької держави у задумах радянської геополітики. Характерно, що СРСР підштовхнув чехословацьких комуністів до захоплення влади в країні в лютому 1948 року і продовжував здійснювати заходи по зміцненню та розширенню позицій комуністів в державній владі.

В нових умовах радянське керівництво взяло курс на «класову боротьбу»⁸, знищення політичної опозиції, активізацію руху прихильників негайного переходу до радянської моделі розвитку суспільства соціалістичним шляхом⁹. Теорія специфічних шляхів розвитку соціалізму категорично заперечувалась. На думку радянських керівників, німецька «сфера радянського впливу» мала перетворитися в гомогенний блок з тотальною монополією комуністів. З цією метою і відбулася нарада представників 9 комуністичних партій: радянської, югославської, польської, чехословацької, угорської, румунської, болгарської, а також французької та італійської в Шклярській Порембі (Польща) 22–28 вересня 1947 року, на якій створено Комінформ — інформаційне бюро комуністичних партій, що стало основою радянського блоку.

Про комплекс політичних установок представники компартій дізналися тільки на нараді. Очевидно, Москва мала сумніви щодо популярності ідеї створення нової міжнародної комуністичної структури серед компартій. Основою доповіді А. А. Жданова про нову міжнародну обстановку була концепція «двох таборів»¹⁰. Доктрина різкого протистояння двох сторін мала зміцнити контроль Москви над радянським блоком, спрямовувати східноєвропейських комуністів в «правильному» напрямку.

Заява про існування «демократичного табору» фактично зафіксувала реальне утворення радянського блоку, хоча термін «блок» намагалися уникати. Адже відкрите оголошення концепції «табору» і його протисто-

яння Заходу засвідчувало б демонстрацію конфронтаційності і форсування блокової політики СРСР та нагнітало б атмосферу необхідної мобілізації в середині радянського блоку — з посиленням згуртованості та дисципліни в його рамках. Афішувати слово «блок» вважалось політично невігідним. Намагаючись уникнути обвинувачень в блоковій політиці радянські керівники прагнули віддати пальму першості у створенні блоків саме американцям. Така тактика передусім була розрахована на пропагандистський ефект¹¹.

Найважливішим своїм завданням Радянський Союз бачив у консолідації блоку прихильників для боротьби з імперіалізмом навіть ціною ізоляції комуністичного руху безпосередньо в сфері радянського впливу¹². Створювалася вкрай спрощена картина дійсності: з одного боку — постійно «агресивний» та «кривавий» імперіалізм, який здійснює активну підготовку до війни проти СРСР, з іншого — «прогресивний» Радянський Союз, який неухильно виступає за «мирне співіснування».

Після створення Комінформу основні внутрішні суспільно-політичні зміни в країнах Східної Європи відбувались в бажаному Москвою напрямку. Доктрину «двох таборів» прийняли всі східноєвропейські комуністи¹³.

Нове обличчя держав, які входили в радянський блок створювалося шляхом тісного політичного та економічного зближення, шляхом застосування арсеналу заходів сталінщини, «підгонки» під модель «партія-держава» та закладення основ однотипної тоталітарної системи. Це гарантувало створення структур майбутнього радянського блоку за допомогою слухняних кадрів, підготовлених Москвою в дусі традиційних комінтернівських ієрархічних відносин.

Стрижнем формування блоку під егідою СРСР стало утворення системи двосторонніх політичних, воєнних, економічних, культурно-ідеологічних та інших зв'язків країн Східної Європи з Радянським Союзом як блоковим центром. Становлення цієї фундаментальної «променевої» конструкції, яка охопила всі країни «народної демократії» і з'єднала їх з Москвою, доповнювалось поступовим виникненням двосторонніх союзницьких відносин між східноєвропейськими державами, контролювати як і хотів СРСР.

Фронтальний «перехід до соціалізму» в Східній Європі в другій половині 1947 року планувалось закріпити шляхом зміцнення політичних зв'язків. 14 жовтня того ж року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято директиву МЗС СРСР про укладення договорів про взаємодопомогу з країнами Східної Європи¹⁴. Цю директиву здійснено (в основному в період з листопада 1947 по липень 1948 років) шляхом підписання двосторонніх договорів, правда Чехословаччина з Угорщиною змогли домовитися аж у квітні 1949 року¹⁵. Це були однотипні союзні договори про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу між східноєвропейськими країнами. Угоди були спрямовані проти агресії з боку будь-якої держави, проте, насамперед, Німеччини та її союзників. Саме німецький фактор активно

використовувався радянським керівництвом як інструмент консолідації країн Східної Європи. В кожному із укладених договорів йшлося: «Високі Сторони, які домовляються, зобов'язуються здійснювати спільні заходи для усунення будь-якої загрози вияву агресії з боку Німеччини чи іншої держави»¹⁶. Такою взаємопов'язаною системою договорів формувався блок східноєвропейських країн на чолі з СРСР.

Не менш активно проходив процес формування воєнно-блокової системи на Заході Європи. В березні 1948 року в Брюсселі укладено Західний союз між Англією, Францією, Бельгією, Голландією і Люксембургом. США. Це утворення розглядали як ембріон широкої воєнно-політичної організації. Стартували переговори про утворення Північноатлантичного союзу.

Особливо відчутним поштовхом до форсованого утворення Західного союзу були чехословацькі лютневі події 1948 року. Саме вони, на думку Г. Кіссінджера, стали безпосереднім імпульсом до утворення НАТО¹⁷.

Переважна частина дослідників вважає, що державний переворот в Чехословаччині заклав почин активних дій в «холодній війні». Радянський Союз сприяв пражському перевороту своїм впливом на керівників чехословацької компартії. І хоча радянські керівники вели обережну дипломатичну гру, не бажаючи, щоб пражські події ускладнювали відносини із Заходом, саме вони налаштовували США до висновків про необхідність вдосконалювати свою воєнну програму¹⁸. На Заході все більше переконались в тім, що перехід Чехословаччини в східний блок означає погіршення міжнародної обстановки і розподіл Європи.

В умовах напруженої міжнародної обстановки було необхідним підтримувати життєздатність владних структур сформованих в СРСР в умовах сталінізму. Нова хвиля репресій нахлинула на радянських людей, звинувачених в «поклонінні» перед Заходом. Загострення міжнародного становища та виникнення «зовнішньої загрози» обумовило пошук «класових ворогів», «шпигунів» і «провокаторів» в країнах всього радянського блоку. М. Хрущов в своїх спогадах пише: «Це здійснювалось через наших радників, яких Сталін відрядив в братні країни. Через них він діяв такими ж методами, як і у власній країні»¹⁹.

Антирадянська політика США сприяла появі тези про всесвітню змову імперіалістів та розгалужену шпигунську сітку в соціалістичних країнах²⁰.

У соціалістичному таборі Чехословаччина займала особливу стратегічну позицію. Адже тут комуністична партія існувала легально ще до війни та контактувала з представниками некомуністичних партій. Чимала кількість чехословацьких комуністів воювала в Іспанії проти режиму Франко, емігрувала до Англії в роки II світової війни²¹.

Економічно Чехословаччина орієнтувалася на Захід, а кожен її громадянин, що мав зв'язки із західним зарубіжжям, оголошувався потенційним ворогом. Вважалось, що чим вищий рівень розвитку держави, тим вона привабливіша для іноземних розвідувальних організацій, і було неприпустимим, що в промислово розвинутій Чехословаччині, в минулому

тісно пов'язаній із Заходом, немає шпигунів на високих державних постах. Поступово підозрювався кожен, хто раніше, за будь-яких обставин підтримував контакти з представниками капіталістичних країн. Ідеологічною основою підозр була теорія загострення класової боротьби. Вона виражалась в усуненні з політичного життя «буржуазних» партій, та у репресіях проти ряду комуністичних діячів²².

Погіршення стосунків між СРСР та Ізраїлем і зміцнення в останньому позицій США, відбилися на внутрішній політиці Радянського Союзу — у формі боротьби проти так званих космополітів, обвинувачення представників єврейської національності в сіонізмі та репресіях проти них²³. В країнах «народної демократії» також стають об'єктом посиленої уваги комуністичні функціонери єврейського походження. А перший масовий наступ КДБ проти вигаданої сіоністської змови за межами СРСР відбувся саме в Чехословаччині. Керівництво чехословацької компартії надавало головному радникові МНБ в Празі (з середини 1950 року) В. Боярському повну свободу у викритті сіоністської змови²⁴.

Країнами Східної Європи прокотилися арешти та судові процеси над провідними комуністичними функціонерами і внаслідок радянсько-югославського конфлікту. Смертні вироки були винесені «агентам Тіто» — Л. Райку в Угорщині, Р. Сланському у Чехословаччині, К. Дзодзе в Албанії, Т. Костову в Болгарії. Всі східноєвропейські країни слідом за СРСР розірвали договори з Югославією. В листопаді 1949 року, на третьому, останньому засіданні Комінформбюро, югославів називали — «бандою шпигунів», «політичними вбивцями», «імперіалістичними агентами», а боротьба проти югославського керівництва оголошувалась одним з найважливіших завдань комуністичних партій і всіх прогресивних сил у світі²⁵. Сталін взяв курс на ескалацію радянсько-югославського конфлікту та його інтернаціоналізацію. Це давало йому можливість придушити зростаюче невдоволення у регіоні, пов'язане з економічними негараздами, і контролювати критично налаштоване, щодо до СРСР та радянського досвіду, населення. Широка репресивна політична акція мала очистити комуністичне керівництво від прихильників самостійного курсу, заснованого на концепції «національного шляху» до соціалізму²⁶. Однак, конфлікт Москви з Белградом не мав ніякого відношення до «концепції національного шляху до соціалізму» — югославські керівники були яскравими прихильниками соціалізму радянського кшталту²⁷.

За допомогою репресивних методів досягалась монолітність партійних лав, прискорювався процес формування східного блоку. Східноєвропейські компартії, засновані на більшовицьких принципах, ставали ядром режимів консолідованого радянського лімітрофу.

Й. Сталін постійно прагнув зміцнювати апарат комуністичної інтеграції, наприкінці 1948 — на початку 1949 років було вирішено створити інститут економічної асиміляції — Раду Економічної Взаємодопомоги. РЕВ

покликана була у сформованих умовах сприяти планомірному розвитку господарства країн радянського блоку, поглибленню їх співробітництва й економічної інтеграції. РЕВ теоретично ґрунтувалася на основах суверенної рівності всіх країн-членів, поваги їх незалежності і національних інтересів, невтручання у внутрішні справи один одного, взаємної вигоди і товариської взаємодопомоги²⁸. На ділі ж, як стало зрозуміло згодом, вирішальне слово в цій організації належало Радянському Союзу, хоча спочатку, кожна з країн-учасниць намагалася заявляти про свої власні інтереси²⁹. В умовах економічної блокади європейських країн «народної демократії» ЧСР, та НДР, як промислово розвинутих країнам, відводилась особлива роль у реконструкції економіки інших, переважно аграрних, країн соціалістичної співдружності. Не менш важливим було завдання технічного переозброєння всіх галузей господарства власне Чехословаччини³⁰.

Радянське керівництво та його союзники у братерських країнах вважали, що розширення економічного співробітництва потрібне не тільки для того, щоб захиститися від «політики дискримінації імперіалістів, й в інтересах швидкої побудови соціалізму»³¹. Проте, в 1949 році висловлювання чехословацьких лідерів про єдиний демократичний табір, необхідність консолідації економічної політики та зміцнення позицій соціалізму у Чехословаччині сприймалися вже без ентузіазму. В країні помітною стала прохолода у ставленні населення до СРСР. Зростала кількість прихильників політики невтручання у суперечки великих держав. Кореспондент ТАРС Медов В.С. доповідав, що невдоволення демократичним режимом пов'язане з недостатньою боротьбою проти «пропаганди шепотінням». В зв'язку з цим Медов В.С. вважав невинуватим такий факт: «...25 січня 1949 року було опубліковано комюніке про створення РЕВ. Кілька днів «Руде право» мовчала про значення утворення Ради для ЧСР. І тільки 29 січня, коли західна преса і радіо встигли «спотворити суть утворення РЕВ», газета спробувала спростувати вигадки західної преси про Раду Економічної Взаємодопомоги»³².

На рубежі 40-50-х років, механізми багатостороннього співробітництва як в економічній так і у військово-політичній сфері тільки зароджувалися. РЕВ все ж була слабкою і неефективною діючою організацією без статуту, з невеликим штатом, займала скромне приміщення в Москві. До кризових явищ середини 50-х років РЕВ в основному займалася статистичними дослідженнями, обміном технологічного досвіду та укладенням дво- і тристоронніх торгових договорів, але 1956 рік приніс суттєві зміни в суспільно-політичне життя країн Східної Європи загалом, і до діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги, зокрема³³.

В 1949-1950 роках СРСР вирішив зміцнити власні сили шляхом інтеграційних процесів у військовій сфері. В підконтрольних країнах СРСР зініціював роботу військових радянських радників. Вони відігравали важливу роль в модернізації армії, згідно з радянською військовою доктриною, поєднуючи це з контролем над політичною атмосферою в армії і

країні перебування загалом³⁴. Практично при всіх східноєвропейських міністерствах оборони розпочали свою діяльність головні військові радники з своїми апаратами. У Чехословаччині таку місію виконував генерал-лейтенант Гусев М. І. Фактичний матеріал засвідчує, що хронологічно поява армійських радників зовсім не випадково співпала з масовим витісненням «старого» кадрового офіцерства та заміною його класово надійним, партійним контингентом, як правило без професійної військової підготовки. Першими, хто прибув до Чехословаччини як радники були: генерал-майор Т. Я. Белік (замполіт головного військового радника), генерал-майор А. С. Кузнєцов (старший військовий радник командира артилерії) і генерал-лейтенант Д. С. Жеребін (старший радник начальника генерального штабу). Приїзд радянських радників до ЧСР хронологічно майже співпадає з інформацією посла М. А. Силіна про те, що «...в армію перекинули сотні відданих комуністів для зміцнення офіцерського складу»³⁵.

Наймасовіше відрядження радянських генералів і офіцерів до країн «народної демократії» відбулося в пік корейського зіткнення двох «центрів» — друга половина 1950 року — 1951 рік. У вересні 1951 року в Чехословаччині на посадах радників міністра і його заступників, радників командирів дивізій, корпусів, начальників управлінь в центральному апараті армії, начальників училищ і військових академій працювало 73 генерала і полковника³⁶. За різними джерелами, з метою реорганізації чехословацької армії на радянський манер в 1950–1954 роках з Радянського Союзу до Чехословаччини відправлено від 264³⁷ до 1000 радників³⁸.

Основним завданням радянських радників на початку 50-х років було — здійснювати підготовчу роботу до об'єднання армій східноєвропейських держав у воєнно-політичний блок, з метою створення Організації Варшавського Договору в 1955 році.

В цей період стрімке поширення інституту радників пройшло і у іншій важливій силовій структурі Чехословаччини — у Міністерстві державної безпеки. Одним з найважливіших завдань радників МДБ СРСР в Чехословаччині (М. Т. Лихачов, М. І. Макаров — з осені 1949 року до середини 1950 року, В. А. Боярський — з осені 1950 року до середини 1951 року, А. Д. Бесчастнов з середини 1951 року до початку 1954 року) було реалізація внутрішньополітичних процесів, які б позитивно оцінив Кремль. Нерідко саме радники виступали основними інструкторами політичних та судових процесів, вони здійснювали повний контроль за організацією, ходом та результатами слідства. Про все негайно інформувалась Москва. Радники контактували тільки з першими особами чехословацької влади — К. Готвальдом і Р. Сланським, а до 1950 року про їх присутність не було відомо навіть в апараті МВС Чехословаччини³⁹.

Відомо, що з 1948 року найважливішим політичним завданням радянських керівників на території Східної Європи було створення держав-аналогів радянській, побудованих на принципах концентрації влади у руках вузької партійної верхівки, повної централізації управління,

зосередження всіх політичних і економічних рішень в руках виконавчих структур. Для форсованого переходу до радянської системи управління в східноєвропейських країнах активно використовувались радянські радники. Їх впровадження у державні структури проходило по традиційній схемі. Центральними пунктами в цій схемі були головний радник при уряді країн, головні і старші радники при галузевих міністерствах та управліннях. Нижче на ієрархічній драбині були радники й інструктори у відділах міністерств і відомств, а також у різних установах та навчальних закладах. Запрошення радянських радників для поширення досвіду в країнах регіону здійснювалось по відточеному трафарету. Найтиповішим механізмом залучення радників зафіксоване в листі П. К. Пономаренко (міністр заготівель) і А. А. Громико (заступник міністра закордонних справ) в Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу прохання уряду ЧСР відправити радянських радників для роботи в міністерствах ЧСР⁴⁰. Як засвідчують матеріали чеських архівів, у січні 1953 року 37 радянських спеціалістів працювало в міністерствах Чехословаччини (окрім міністерства оборони та держбезпеки). В президії уряду офіційного радника не було, проте тут, як «консультант» виступав радник державної комісії з питань заробітної плати В. Т. Зуєв⁴¹.

Під особливо пильною увагою радянської сторони знаходились міністерства фінансів, органи держконтролю, податків і статистики, тобто ті структури, які забезпечували функціонування економіки в напрямку мілітаризації. Оскільки органи держконтролю, як правило, створювались в регіоні вперше, участь радянських радників була тут безпосередньою та найактивнішою. Наприклад, після утворення держконтролю у вересні 1951 року, керівництво Чехословаччини негайно звернулось до Москви з проханням надіслати радника в це міністерство. Радянські керівники вважали «доцільним піти на зустріч чехам», адже Міністерство державного контролю Чехословаччини не має досвіду роботи і потребує допомоги Радянського Союзу в цій сфері»⁴². Такий приклад показує типову для регіону ситуацію, що підтверджується даними по інших країнах⁴³.

Функції та обов'язки радників, які працювали в органах державного управління, чітко визначалися в спеціальній інструкції «Про покращення керування радянськими радниками і спеціалістами, які відряджені в установи та підприємства країн народної демократії»⁴⁴. Згідно з інструкцією радникам надавались виключно консультативні функції, їм заборонялась практична участь у виконанні будь-яких завдань та вишиковувалась сильно централізована вертикаль в їхніх службових обов'язках. Проте існують непоодинокі докази того, що радники діяли поза рамками своїх професійних обов'язків. Інститут радянських радників в держпараті ставав не тільки провідною ланкою системи зв'язків радянського політичного керівництва з лідерами країн Східної Європи, й джерелом найважливішої інформації про ситуацію в кожній країні.

Лідери національної політичної еліти добре розуміли цю роль радянських радників і активно використовували свої контакти з ними для передачі в Москву необхідних компроматів на своїх конкурентів⁴⁵. Разом з цим фігура радника в критичний момент могла бути використана представниками національної еліти в її прагненні уникнути відповідальності за економічні невдачі⁴⁶. Інститут радників функціонував в різних політичних, економічних і культурних сферах життя Чехословаччини, їх кількість особливо зросла на початку 50-х років. Чисельні запрошення радників свідчили про неготовність керівників КПЧ до самостійного управління, з цієї неготовності об'єктивно витікало копіювання радянського досвіду, вже заздалегідь обумовленого комуністичною доктриною.

Таким чином, зовнішньополітична ситуація сприяла переходу політики СРСР від воєнно-політичного впливу та контролю над Чехословаччиною до ієрархічних відносин підпорядкування і безпосередньому входженню ЧСР до «соціалістичного лімітрофу». Суспільно-політичні процеси в комунототалитарній Чехословаччині з того часу, часто-густо, здійснювалися за режисурою Москви.

Проте, помилково було б абсолютизувати тільки зовнішній тиск з боку СРСР у встановленні комуністичної диктатури в ЧСР. Не менш фатальним для долі Чехословаччини були більш глобальні міжнародні фактори, зокрема примирення Заходу із формуванням радянської зони впливу у Східній Європі та входом до неї ЧСР. Своєрідною пасткою для післявоєнної демократії в ЧСР став власне «соціалістичний вибір» більшості політичних сил, державно-політичної еліти та суспільства. Негативну роль відіграла і кардинальна зміна зовнішньополітичної орієнтації та нова «східна» політика держави. Зовнішньополітичні чинники могли б відігравати далеко невіршальну роль, якби не внутрішня трансформація суспільно-політичної, економічної сфери держави а особливо емоційної атмосфери в суспільстві.

Отже, остаточний крах демократії, встановлення та утвердження тоталітаризму у ЧСР зумовлені не частковими факторами, а насамперед цілісним комплексом повоєнних системних змін у державі та на міжнародній арені на рубежі 40-50-х років ХХ століття.

¹ Вовканич І. І. Сучасна російська історіографія про еволюцію Чехословаччини від демократії до диктатури // Науковий вісник УжДУ. Серія Історія. — Вип. 3. — Ужгород, 1999. — С. 96-105.

² Першина Е. В. Внешний фактор трансформации тоталитарных режимов (на примере стран Восточной Европы). Автореф. дис. ...к.п.н. — Екатеринбург: ГОУ ВПО «Уральская академия государственной службы», 2007. — 23 с.; Першина Е. В. Специфика трансформации навязанных тоталитарных режимов (на примере Восточной Европы) // Без темы. Научный общественно-политический журнал. — 2007. — № 3 (5). — С. 85-88.

³ Гибианский Л. Я. СССР, Восточная Европа и формирование советского сообщества // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944–1948. — М.: Наука, 2002. — С.26.

⁴ Вовканич І. І. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945–1948 рр. // Науковий вісник УжДУ. Серія «Історія». — Випуск 4. — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 1999. — С. 145–151.

⁵ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 4. Кн. 2. (декабрь 1943 г. — май 1945 г.) / Отв. Ред. А. И. Недорезов, В. Краль. — М.: Наука, 1983. — 472 с.

⁶ Из програми уряду Національного фронту чехів і словаків. Кошице, 5 квітня 1945 р. // Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953 рр.) / Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. — Харків: Бізнес Інформ, 2000. — С. 57.

⁷ Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945–1948 рр: Нарис історії перехідного періоду. — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. — С.279.

⁸ Гибианский Л. Я. Форсирование советской блоковой политики // Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Рос. акад. наук. Институт всеобщей истории / Отв. Ред. Н. И. Егорова, А. О. Чубарьян. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — С. 138.

⁹ СССР и холодная война. / Под ред. В. С. Лельчука, Е. И. Пивовара. — М.: Мосгорархив, 1995. — С.79.

¹⁰ Адиебеков Г. М. Коминформ и послевоенная Европа, 1947–1956. — М.: Политиздат, 1994. — С. 27.

¹¹ Егорова Н. И. НАТО и европейская безопасность: Восприятие советского руководства // Сталин и холодная война. — М.: Наука, 1998. — С. 297.

¹² Боффа Дж. История Советского союза в 2-ох томах. Т. 2. — М.: Международные отношения, 1990. — С.300.

¹³ Быстрова Н. Е. СССР и формирование военно-блокового противостояния в Европе (1945–1955 гг.). — М.: Гиперборея, Кучково поле, 2007. — С.154–155.

¹⁴ Директива Политбюро ЦК ВКП (б) Министерству иностранных дел СССР о заключении договоров о взаимопомощи со странами Восточной Европы//Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. I: 1944–1948 гг. — М. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — С.727–728.

¹⁵ Письмо М. Ракоши секретарю ЦК ВКП (б) М.А. Сулову с информацией о подготовке к выборам, венгеро-чехословацких отношениях и сотрудничестве с СССР по оборонным вопросам// Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — М. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — С. 70–74.

¹⁶ Сборник договоров о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, заключенных между социалистическими странами (1943–1970 гг.) — М.: МИД СССР, 1971.

¹⁷ Киссинджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997. — С. 410–411.

¹⁸ Быстрова Н. Е. Указ. соч. — С. 181.

¹⁹ Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: В 4 кн. Кн. 2. — М.: Наука, 1999. — С. 196.

²⁰ Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2 — х кн. / Пер. с англ. — М.: Международные отношения, 2000. — Кн. 1 — С. 348–354.

²¹ Замечания заведующего IV Европейским отделом (ЕО) НКВД СССР В. А. Зорина по проекту программы правительства Национального Фронта Чехов и Словаков, разработанному Заграничным руководством КПЧ // Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг.: / Отв. ред. Т. В. Волокитина. — Т. II: 1949–1953 гг. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 175–177.

²² Závěrečná zpráva tzv. Pillerovy komise // Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech. /Připravili J. Vorel, A. Šimánková a kolektiv. — Díl I. — Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003. — S. 200–250.

²³ Гордиевский О., Эндрю К. КГБ — разведывательные операции от Ленина до Горбачова. — Пер. с англ. П. В. Рубцова, В. В. Акимова. — «Секретная папка». — М.: Центрполиграф, 2000. — С. 422–426.

²⁴ Из дневника П. Г. Крекотеня. Запись беседы с заместителем генерального секретаря ЦК КПЧ Г. Барешем в связи с началом процесса над О. Шлингом и М. Швермовой // Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. — Т. I: 1944–1948 гг. — С. 447–448.

²⁵ Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949: док. и материалы. — М.: РОССПЭН, 1998. — 435 с.

²⁶ Волокитина Т. В. Сталин и смена стратегического курса Кремля в конце 40-х годов: от компромиссов к конфронтации // Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 20.

²⁷ Гибианский Л. Я. Политика Сталина в Восточной Европе. Коминформ и первый раскол в Советском блоке // Советское общество: будни холодной войны. — М.: Арзамас, 2000. — С. 26.

²⁸ Развитие хозяйственных механизмов в странах СЭВ. — М.: Наука, 1983. — 241 с.

²⁹ Гибианский Л. Я. СССР, Восточная Европа и формирование советского сообщества // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944–1948. — М.: Наука, 2002. — С. 31–32.

³⁰ Satlerová F. Od válečného k plánovanému hospodářství. K proměně funkce tradičních institucí při budování hospodářského system v Sovětské okupační zóně a NDR (1945-1952) // Soudobé dějiny. 2000. — № 1–2. — S. 59–88.; Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. Кн. 2. — М.: Наука, 2005. — С. 112.

³¹ Быстрова Н. Е. Указ. соч. — С. 246.

³² Записка корреспондента ТАСС в Праге В. С. Медова о внутривосточной ситуации в Чехословакии // Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 115–116.

³³ Кальвокоресси П. Указ. соч. — С. 360.

³⁴ Kaplan K. Sovětští poradci v Československu 1949-1956. — Praha: Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. — 146 s.

³⁵ Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953): Очерки истории. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 635.

³⁶ Kaplan K. Op. cit. — S. 75.

³⁷ Ibid. — S. 75–76.

³⁸ Холловэй Д. Сталин и бомба. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. — 628 с.

³⁹ Petrov N. V. Sovětští poradci Ministerstva státní bezpečnosti a příprava procesu s R. Slánským (podle dokumentů Státní bezpečnosti) // Politické procesy v Československu po roce 1945 a «Případ Slánský» / Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.-16. Dubna 2003 v Praze. — Brno, 2005. — S. 99–104.

⁴⁰ Письмо П. К. Пономаренко и А. А. Громыко в Политбюро ЦК ВКП(б) по поводу просьбы правительства ЧРС о направлении советских советников для работы в министерствах ЧСР // Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 662–663.

⁴¹ Kaplan K. Op. cit. — S. 75.

⁴² Письмо А. А. Громыко, А. Павельева, Ф. Бараненкова И. В. Сталину о просьбе правительства Чехословакии направить советского советника в Министерство государственного контроля // Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 654–655.

⁴³ Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. Указ. соч. — С. 643.

⁴⁴ Petrov N. V. Op. cit. — S. 99–104.

⁴⁵ Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. Указ. соч. — С. 645.

⁴⁶ Записка корреспондента ТАСС в Праге В. С. Медова о внутривластной ситуации в Чехословакии // Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. — Т. II: 1949–1953 гг. — С. 107–117.